

साने गुरुजींचा त्रोटक जीवन-परिचय

कोकणातील पालगड या गावी साने गुरुजींचे वडील सदाशिवराव राहत होते. त्या ठिकाणी खोताचे काम ते करित असत. खोताचे घराणे साधारणतः वैभवसंपन्न व श्रीमंत समजले जाते व त्यांच्या आजोबांच्या वेळची परिस्थिती तशी होतीही. पण सदाशिवरावांच्या वेळेपासून मात्र घराण्याची आर्थिक स्थिती घसरत गेली; ती इतकी की, सदाशिवरावांचे घरदारही जप्तीत नाहीसे झाले. अशा रीतीने 'बडे घर पण पोकळ वासा' झालेल्या या घराण्यात २४ डिसेंबर १८९९ रोजी गुरुजींचा जन्म झाला.

गुरुजींच्या आईचे नाव 'यशोदा' होते. लहानपणापासून गुरुजींचे आपल्या आईवर अतोनात प्रेम होते. 'श्यामची आई' या पुस्तकात त्यांनी आपल्या आईच्या सान्या आठवणी सांगितलेल्या आहेत. त्यांच्या आईने त्यांच्या बालमनावर जे विविध संस्कार केले त्यातूनच गुरुजींचा जीवनविकास झाला. सर्वाभूती प्रेम करण्याचा धडा साने गुरुजींना त्यांच्या आईनेच दिला. साने गुरुजींचे मन अतिशय भावनाप्रधान व संस्कारक्षम होते. म्हणून आईने पेरलेल्या सद्भावनांची वाढ त्यांच्या ठिकाणी लवकर झाली.

गुरुजींचे प्राथमिक शिक्षण पालगडला झाले. प्राथमिक शिक्षण झाल्यानंतर पुढील शिक्षणाचा प्रश्न उद्भवला. पुण्यास मामांच्याकडे त्यांना ठेवण्यात आले, पण त्यांना पुण्यास राहवेना. पुण्याहून पुन्हा ते आपल्या घरी पालगडला गेले आणि दापोलीच्या मिशनच्या शाळेत शिक्षणासाठी जाऊन राहिले. शाळेतमध्ये 'हुशार विद्यार्थी' म्हणून ते चमकू लागले. मराठी व संस्कृत या विषयांत त्यांचा हातखंडा होता. कविता करण्याचा नाद त्यांना होता. 'कवी' म्हणून शाळेत त्यांची कीर्ती पसरली. गुरुजींचे पाठांतर जबदरस्त होते. नवनीतातील विविध वेचे त्यांना तोंडपाठ येत होते. प्राकृत पुराणादी पोथ्यांचे त्यांनी वाचन केले होते.

घरातील दारिद्र्य दिवसेंदिवस वाढत होते. गुरुजींच्या थोरल्या भावाने नोकरी धरली होती व गुरुजींनासुद्धा आता वडिलांच्यावर विसंबून राहू नये असे वाटू लागले. म्हणून त्यांनी शिकण्यासाठी कुठेतरी दूर जाण्याचा निश्चय केला. एका मित्राने त्यांना सांगितले की, 'औंध संस्थानात जा. तेथे गरीब विद्यार्थ्यांस मोफत अन्न मिळते.' त्यानुसार गुरुजी औंध संस्थानात येऊन राहिले. शिक्षणासाठी खडतर हालअपेष्टा त्यांनी सोसल्या. माधुकरी मागितली. शिळेपाके तुकडे खाऊन त्यावर दिवस काढले. कधी काकडी खाऊन तर कधी ओळखीच्या

गिरणीवाल्याकडून मिळणाऱ्या पिठावर आपली गुजराण केली; पण ज्ञानोपामना सोडली नाही. गुरुजींच्या दुदैवाने तेथे प्लेग सुरू झाला. औंधचे शिक्षण अर्धवट सोडून गुरुजी परत घरी पालगड येथे गेले. घरी गेल्यावर वडिलांना आपल्या पुनरागमनाचा संशय आल्याचे दिसताच गुरुजी तत्काळ पुण्यास आले व नूतन मराठी विद्यालयात दाखल झाले.

गुरुजींचा स्वभाव अतिशय भिडस्त होता. त्यामुळे त्यांचे अधिकच हाल होत. कधी डाळचुरमुरे खाऊन दिवस काढावेत, तर कधी एक वेळ जेवून राहावे. शेवटी काही ठिकाणी वार मिळाले. गुरुजींचे शिक्षण मात्र चालूच राहिले. अशा या खडतर हालअपेष्टा सोशीतच गुरुजी १९१८ साली मॅट्रिक झाले. शाळेत गुरुजी 'हुशार विद्यार्थी' म्हणून चमकले. मॅट्रिक झाल्यावर त्यांनी आपले नाव न्यू पूना कॉलेजमध्ये (एस्.पी.कॉलेज) दाखल केले. एस्.पी. कॉलेजमधूनच ते बी.ए. व एम्.ए. च्या परीक्षा उत्तीर्ण झाले. एम्.ए. झाल्यानंतर 'पुढे काय करावे' या विचारात असतानाच अंमळनेरच्या तत्त्वज्ञान मंदिरासाठी 'फेलो हवेत' अशी जाहिरात त्यांनी वाचली. गुरुजींनी अर्ज केला. त्यांना प्रवेश मिळाला पण लवकरच त्यांनी तत्त्वज्ञान मंदिराला राम राम ठोकला व गुरुजी अंमळनेर येथील शाळेतच शिक्षक झाले. थोड्याच दिवसांत ते तेथील वसतिगृहाचे मुख्य झाले. तेथील विद्यार्थ्यांच्या जीवनाशी ते समरस झाले. विद्यार्थ्यांना स्वावलंबन नि सेवावृत्ती आपल्या कृतीद्वारा त्यांनी शिकवली. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी आपले सारे श्रम व सारी बुद्धी त्यांनी वेचली. 'गुरुजी' या अभिधानाला ते सार्थ ठरले. १९२८ च्या नोव्हेंबरात त्यांनी 'विद्यार्थी' या नावाचे मासिक सुरू केले. १९३० साली हिंदुस्थानात राजकीय आंदोलन सुरू झाले. गुरुजी शालेय जीवनातून मुक्त झाले. भारताच्या राजकीय जीवनात समरस होण्यासाठी त्यांनी सत्याग्रहात भाग घेतला. येथे गुरुजींच्या जीवनातील प्रथमार्ध संपून उत्तरार्ध सुरू झाला.

महात्मार्जींच्या राजकीय आंदोलनाचा परिणाम गुरुजींच्यावर १९२१ पासून होत होता. १९२१ साली त्यांनी खादी वापरण्यास सुरूवात केली. १९३० साली सत्याग्रह सुरू होताच त्यांनी शाळा सोडली व खानदेशात प्रचारास सुरूवात केली. त्यांना अटक झाली. तुरुंगात विनोबा भावे त्यांना भेटले. तेथे चक्री पिसण्याचे काम त्यांनी आनंदाने घेतले. तुरुंगात विनोबार्जींची गीतेवर प्रचवने होत असत. गुरुजी ती प्रचवने अत्यंत लक्षपूर्वक ऐकत. विनोबार्जींच्यावर गुरुजींची अतिशय श्रद्धा बसली. २३ मार्चला (१९३१) ते पुन्हा तुरुंगात जाण्यासाठीच सुटले. १९३२ पासून

१९३४ पर्यंत ते तुरुंगात होते. १९३४ ते १९३६ सालपर्यंत दोन वर्षे ते पुण्यास होते. १९३६ साली काँग्रेसने खेड्यात अधिवेशन भरविण्याचे ठरविले. फैजपूरची निवड केली. गुरुजींनी हे अधिवेशन यशस्वी व्हावे म्हणून जिवापाड मेहनत घेतली. त्यांच्या हस्ते स्वातंत्र्यज्योत तेथे आणण्यात आली. याच अधिवेशनात काँग्रेसने असेंब्लीच्या निवडणुका लढविण्याचे ठरविले. सारा देश काँग्रेसच्या पाठीमागे आहे हे सिद्ध करण्यासाठी काँग्रेस-कार्यकर्ते झटू लागले. खानदेशाच्या खेड्यापाड्यांतून काँग्रेसचा संदेश पोचविण्याचे काम गुरुजींनी केले.

१९३८ साली त्यांनी 'काँग्रेस' या नावाचे साप्ताहिक सुरू केले. महायुद्ध १९३९ साली सुरू झाल्यानंतर देशातील घडामोडी प्रचंड वेगाने घडून येऊ लागल्या. काँग्रेस मंत्रिमंडळाने राजीनामे दिले. ब्रिटिश सरकारने ९३ कलमी कारभार सुरू केला. देशात असंतोषाचे वारे वाहू लागले. याच सुमारास गुरुजींनी काँग्रेसचे १ लाख सभासद महाराष्ट्रात व्हावेत म्हणून उपोषण केले. १९३८ साली पिके बुडाल्यामुळे सारामाफीसाठी शेतकऱ्यांची परिषद त्यांनी भरविली. काँग्रेस युवक परिषद १९४० साली चांदवड येथे भरली. गुरुजींना अटक झाली. त्यांना धुळ्यास ठेवले होते. १९४२ चा लढा सुरू होईपर्यंत ते तुरुंगातच होते. १० ऑगस्टला (१९४२) त्यांना सोडण्यात आले. चळवळ जोराने फोफावत होती. गुरुजी भूमिगत होऊन चळवळी नेटाने चालविण्याचा प्रयत्न करित होते. १९४३ मध्ये त्यांना अटक झाली व येरवड्यास त्यांना ठेवले. इतर सर्व पुढाऱ्यांबरोबर त्यांची १९४५ त मुक्तता झाली.

काँग्रेस, मु. लीग, आदी पक्षांबरोबर ब्रि. सरकारने वाटाघाटी सुरू केल्या. १९४६ साली देशात सर्वत्र निवडणुका होऊन काँग्रेस व मु. लीग हे दोनच प्रक्ष प्रबळ ठरले. स्वातंत्र्याचे नगारे देशात सर्वत्र वाजू लागले. स्वातंत्र्याचा उषःकाल आला तरी देशातील भेदाभेद दूर झाले नाहीत याबद्दल गुरुजींना वाईट वाटे. पंढरपूरचे देऊळ हरिजनांना अद्याप खुले नव्हते. साने गुरुजींनी सहा महिने आपल्या ओजस्वी वाणीने हे मंदिर हरिजनांसाठी उघडण्यासाठी महाराष्ट्रभर प्रचार केला. सहा महिन्यांच्या गुरुजींच्या प्रचारात दिसून आलेल्या जनमताची पर्वा न करता बडव्यांनी हरिजनांना मंदिर बंदच ठेवले. म्हणून गुरुजींनी आमरण उपोषण आरंभिले. पुढे दादासाहेब मावळकरांच्या मध्यस्थीने मंदिराचे दरवाजे हरिजनांसाठी खुले झाले व पांडुरंगाचे दर्शन सर्वांना घेता येऊ लागले. भारतात अनेक वाटाघाटी होऊन अखेर फाळणी होऊन स्वातंत्र्यसूर्य उगवला. स्वातंत्र्य प्राप्त झाले, पण देशात सर्वत्र दंगे व कत्तली

यांना ऊत आला. तशातच ३० जानेवारी १९४८ ला महात्मार्जीवर सायंकाळी एका माथेफिरूने गोळ्या झाडल्या! गुरुजींचा ध्येयसूर्य महात्मार्जींच्या बरोबर अस्तंगत झाला. महात्मार्जींचा खून एका महाराष्ट्रीयाने केला. या पापक्षालनार्थ गुरुजींनी २१ दिवसांचे उपोषण केले.

महात्मार्जींच्या निर्वाणानंतर देशातील परिस्थिती फारच चमत्कारिक झाली. देशातील प्रबल पक्ष जो काँग्रेस त्यातून समाजवादी गट बाहेर पडला. गुरुजींची राजकीय मते समाजवादी असल्यामुळे त्या पक्षाशी त्यांचा जवळचा संबंध आला. १९४८ साली १५ ऑगस्टला त्यांनी 'साधना' साप्ताहिक सुरू केले. त्यातून ते आपले समाजवादी विचार मांडीत असत.

गुरुजींचे वाङ्मय

गुरुजींनी विपुल वाङ्मय लिहिले आहे. कादंबऱ्या, लेख, निबंध, काव्य, चरित्रे, नाट्य-संवाद इ. साहित्याच्या विविध क्षेत्रांत त्यांची लेखणी अविरत चालत होती. त्यांच्या वाङ्मयातून कळकळ, स्नेह, प्रेम, इ. गोष्टींचा वर्षाव झालेला आहे. त्यांच्या भाषेला एक प्रकारची धार आहे, ओज आहे. त्यांची साधीसुधी भाषाच लोकांना आवडली.

गुरुजींनी आपले सर्व लेखन समजोध्दारार्थ लिहिले.. त्यांच्या मनात राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक विषयांसंबंधी जे विचारांचे, भावनांचे कल्लोळ उठले, ते ते सर्व त्यांनी आपल्या लेखणीच्या द्वारे प्रकट केले. कलेकरता कला व जीवनाकरिता कला अशी ध्येये डोळ्यांपुढे ठेवून त्यांनी आपले वाङ्मय नटविले नाही; तर स्वतःचे समाजाविषयीचे विचार व स्वतःला आलेले अनुभव त्यांनी आपल्या लेखनातून प्रकट केले. कितीतरी घरगुती साधे प्रसंग त्यांनी हृद्य रीतीने वर्णन केलेले आहेत. गुरुजींचे वाङ्मय सर्वांसाठी-आबालवृद्धांसाठी आहे. बालकांना त्यांनी गोड गोष्टी सांगितल्या, कुमारांच्यासाठी ध्येय दर्शविणारे मार्गदर्शक साहित्य, चरित्रे, आदी लिहिली. प्रौढांसाठी लेख, निबंध लिहिले. माता-भगिनींना स्त्री-जीवन व पत्नी अर्पण केली. या विपुल वाङ्मयातील तेजस्वी रत्ने म्हणजेच 'श्यामची आई' व 'श्याम' ही पुस्तके होते.

आंतर-भारती

गुरुजींचे आणखी एक मोठे कार्य, म्हणजे आंतर-भारतीची स्थापना. प्रांताप्रांतातील द्वेष नाहीसा होऊन सर्वत्र बंधुप्रेमाचे वारे वाहावेत, यासाठी निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांनी परस्परांच्या भाषा शिकाव्यात, चालीरीती समजून घ्याव्यात, यासाठी आंतर-भारतीचा प्रयोग करून पाहण्याचे ठरविले. पण हे कार्य अपुरे असतानाच दि. ११ जून १९५० ला त्यांचे देहावसान झाले.